

УДК: 159.9 : 316.77

Наталія Гончарук

кандидат психологічних наук, доцент,

доцент кафедри загальної та практичної психології

E-mail: goncharuk.nat17@gmail.com

orcid.org/ 0000-0001-9552-0946

Researcher ID: AAC-4110-2019

Honcharuk Nataliia

Ph.D. in Psychology, Assistant Professor

Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка,

вул. Огієнка, 61,

м. Кам'янець-Подільський, 32300, Україна

Kamianets-Podilskyi National Ivan Ohienko University,

61, Ohienka street,

Kamianets-Podilskyi, 32300, Ukraine.

**ПСИХОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ФОРМУВАННЯ ВОЛЬОВОГО
РЕГУЛЮВАННЯ КОМУНІКАЦІЇ У ПІДЛІТКІВ ІЗ ПОРУШЕННЯМИ
ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОГО РОЗВИТКУ**

**PSYCHOLOGICAL FUNDAMENTALS OF FORMATION OF
VOLUNTARY REGULATION OF COMMUNICATION IN ADOLESCENTS
WITH INTELLECTUAL DEVELOPMENTAL DISORDERS**

Анотація. Автором статті здійснено аналіз психологічних засад вольового регулювання комунікативної поведінки у підлітків із порушеннями

інтелектуального розвитку. У процесі наукового дослідження розкрито сутність вольового регулювання комунікації та визначено основні підходи до його дослідження.

На основі теоретико-методологічного аналізу проблеми окреслено базові методологічні засади вольового регулювання комунікації, якими стали концепції свідомого управління власною комунікативною поведінкою, що зумовлює мобілізацію власних можливостей на досягнення комунікативних цілей. Їх розглянуто у контексті управлінсько-регулятивного підходу та описано у категоріях самоконтролю за комунікативною поведінкою, самоорганізації, соціальної відповідальності. Одиницею вольового регулювання визначено вольове зусилля як завершений вольовий акт концентрації внутрішніх ресурсів особистості на забезпечення комунікативної мети і подолання несприятливих умов комунікативної ситуації.

Під час дослідження виокремлено напрями психологічної роботи з формування вольового регулювання комунікації. Окреслено мотиваційно-динамічні аспекти комунікативної поведінки, які забезпечують підвищення мотиваційної основи дій. Обґрунтовано необхідність підвищення соціальної мотивації і прагнення до досягнення суспільної мети. З'ясовано, що вольове забезпечення комунікативної поведінки відображається у контексті організаційно-вольового конструкту, відповідального за здатність особистості до побудови комунікативних взаємин, що реалізується через організованість комунікативної поведінки та наполегливість. Відображено шляхи формування самоконтролю у спілкуванні та підвищення соціальної відповідальності у ставленні до норм і правил комунікативної взаємодії.

Охарактеризовано основні комунікативні компетенції, які необхідно реалізувати у процесі психологічної роботи. Конкретизовано їх використання в умовах забезпечення психологічного регулювання комунікації, що реалізується шляхом соціально-психологічного навчання. З'ясовано, що вони стосуються аналізу власних комунікативних якостей, вміння за допомогою

психолога визначати неперспективну поведінку, прагнення бути наполегливим в оволодінні комунікативною поведінкою та усвідомлювати відповідальність за свої дії у ситуаціях спілкування.

Визначено та проаналізовано психологічні умови роботи, якими стало використання спрямованості на соціальні контакти як провідної тенденції у підлітковому віці, урахування збережених комунікативних якостей таких як емоційність, доброзичливість у стосунках, опір на емоційний тип реагування, характерний для підлітків, прийняття до уваги високого рівня навіюваності школярів із порушеннями інтелекту, використання їх чуттєвої реакції на похвалу та заохочення.

Ключові слова: комунікація, вольове регулювання комунікації, підлітки з порушеннями інтелектуального розвитку.

Annotation. The author of the article analyzes the methodological and methodical principles of volitional regulation of communicative behavior in adolescents with intellectual disabilities. The essence of volitional regulation of communication and the main research approaches are revealed.

Based on the theoretical and methodological analysis of the problem, the basic methodological principles of volitional regulation of communication are outlined, i.e. the concepts of conscious management of own communicative behavior, which determines the mobilization of personal percapabilities to achieve communicative goals. The former are considered in the context of management and regulatory approach and described in the categories of self-control over communicative behavior, self-organization, and social responsibility. The unit of volitional regulation is defined as volitional effort, as a completed volitional act of concentration of internal resources of the individual to ensure the communicative goal and overcome adverse conditions of the communicative situation.

The purpose and main tasks of forming the ability for volitional regulation of communication are determined. The selection of methods and techniques for conducting a molding experiment is to be performed.

The directions of correctional and developmental work are singled out, which are the motivational-dynamic, organizational-volitional and social-responsible construct. Within the motivational-dynamic construct the basis of volitional provision of communication is defined; it forms an increased motivational basis of actions in situations of communicative interaction to form the basis of motivation to aspire to social prestige and achieve socially significant goals. It was found that the volitional provision of communicative behavior is reflected in the context of organizational and volitional construct responsible for the ability of the individual to build communicative relationships and realized through the organization of communicative behavior and persistence. The ways of forming a socially responsible construct are reflected, whose basis is the formation of self-control in communication, increasing social responsibility in relation to the norms and rules of communicative interaction.

The main communicative competencies that need to be tested during group work are described. The conditions of using the method to form psychological regulation of communication implemented in the context of socio-psychological training in the form of training of communicative competence and involving a certain amount of psychological knowledge, skills and abilities on voluntary regulation of communication, are highlighted. This knowledge relates to the analysis of own communicative qualities, the ability with the help of a psychologist to identify unpromising behavior and make simple predictions, the desire to be persistent in mastering communicative behavior and be aware of responsibility for one's actions in communication situations.

The psychological working conditions were identified and analyzed, those were the use of social contacts as a leading trend in adolescence, taking into account the preserved communicative qualities such as emotionality, friendliness in relationships, resistance to the emotional type of response characteristic of

adolescents with intellectual disabilities, taking into account the high level of suggestibility of students with special needs, and the use of their sensory response to praise and encouragement.

Key words: communication, volitional regulation of communication, teenagers with intellectual disabilities.

Актуальність дослідження. Проблема вольового забезпечення комунікативної взаємодії є особливо актуальною для підлітків із порушеннями інтелектуального розвитку, які відчувають труднощі у формуванні комунікативних взаємин. У підлітковий період, сенситивний для розвитку спілкування, ця проблема є особливо значущою, оскільки на цьому етапі закладаються усі передумови для розвитку саморегуляції комунікативної поведінки. Формування вольового регулювання розглядається у контексті забезпечення свідомого управління власною комунікативною поведінкою, спроможності мобілізувати зусилля на встановлення ефективної комунікативної взаємодії, підвищення здатності долати труднощі, які виникають у процесі комунікативних взаємин і справлятися із деструктивними емоційними імпульсами.

Аналіз попередніх досліджень і публікацій. Науковий аналіз джерел з проблеми вольового регулювання комунікації дав змогу виокремити основні теоретичні та методологічні підходи до дослідження цієї проблеми: перепону-домінантний: вольове регулювання як здатність долати труднощі і перешкоди (Полілуєва, 2016; Шамлян, 2015); цілемотиваційний: вольове регулювання як процес досягнення комунікативної мети (Ойгензихт, 2012; Юрков, 2015; Karoly, 1993); динамічний: вольове регулювання як особистісно-детермінована активність (Вернік, Вовчик-Блакитна, Рудоміно-Дусятська & Швалб, 2018); управлінсько-регулятивний: вольове регулювання як свідоме управління власною комунікативною поведінкою (Березовська, 2005; Кирпенко, 2017); поведінковий: вольове регулювання як система довільних дій (Теплюк, 2013; Ярич, 2017); емоційно-контролюючий: вольове

регулювання як засіб стимуляції (контролю) емоцій і потреб (Гнатюк, 2013; Kehr, 2003 та ін.). Різноманітність цих підходів визначає багатоаспектність завдань дослідження, що втілюються у цілісній меті.

Мета статті. Метою дослідження є з'ясування психологічних засад психології вольового регулювання комунікації у підлітків із порушеннями інтелекту. Основними завданнями визначено: провести науковий аналіз проблеми; виокремити методологічні підходи до її дослідження; обґрунтувати напрями формування вольового регулювання комунікації.

Методи дослідження. Для проведення наукового дослідження з проблеми формування вольового регулювання комунікації використано такі методи: науковий аналіз джерел із проблеми дослідження; систематизація та узагальнення теоретичних матеріалів; типологізація на основі результатів теоретичних та емпіричних розвідок, аналіз результатів теоретичних та емпіричних досліджень, формувальний експеримент у частині планування напрямів психологічної роботи.

Результати дослідження. Регулятивній функції волі вчені надають особливу увагу. Це пов'язано з тим, що вона має довільну природу, яка проявляється у самодетермінації комунікативних потреб, самоактивації внутрішнього потенціалу, самоконтролі за виконанням дій та самооцінюванні отриманого результату. Базовими методологічними засадами вольового регулювання комунікації є концепції свідомого управління своєю комунікативною поведінкою (Березовська, 2005; Кирпенко, 2017 та ін.), які обґрунтовують особливості мобілізації власних можливостей і спрямування їх на досягнення комунікативних цілей. Їх розглянуто у контексті управлінсько-регулятивного підходу та описано у категоріях самоконтролю за комунікативною поведінкою, самоорганізації, соціальної відповідальності.

Реалізація ефективного регулювання зумовлена свідомим управлінням своєю психічною діяльністю та поведінкою, комунікативними діями і вчинками (Березовська, 2005). На думку Т.М. Кирпенко формування вольового регулювання пов'язано з управлінською організацією своєї

поведінки і включає такі складові: прийняття відповідальних рішень, подолання суб'єктивних та об'єктивних труднощів, актуалізація потреби у самозміні, мобілізація власних можливостей на досягнення комунікативних цілей. Забезпечення цих аспектів здійснюється шляхом усвідомлення своєї міри відповідальності, актуалізації цілеспрямованості та наполегливості як важливих особистісних якостей, необхідних для забезпечення комунікативної взаємодії (Кирпенко, 2017).

З позицій нашого підходу, який розглядає вольове регулювання в умовах комунікації, воно характеризується як свідоме управління власною комунікативною поведінкою, що полягає у здатності мобілізувати зусилля на забезпечення ефективної комунікативної взаємодії та вміння справлятися з деструктивними емоційними імпульсами. Одиницею вольового регулювання визначено вольове зусилля як завершений вольовий акт концентрації внутрішніх ресурсів особистості на забезпечення комунікативної мети і подолання несприятливих умов комунікативної ситуації.

Засобами виховання вольових чинників комунікативної поведінки стало психологічне забезпечення свідомого управління власною поведінкою, підвищення здатності справлятися із деструктивними поведінковими імпульсами під час міжособистісної взаємодії та оптимізування внутрішніх ресурсів у комунікативних ситуаціях підвищеної складності.

На сучасному етапі все більшого розгляду набуває вивчення та дослідження вольової поведінки у взаємодії із мотиваційними чинниками її забезпечення. Це зумовлює необхідність розвитку у дітей із порушеннями інтелекту мотиваційно-вольового конструкту комунікації як важливого фактора стимулювання комунікативної активності. Основою його становлення стало підвищення мотиваційної основи дій у ситуаціях комунікативної взаємодії на основі урахування соціально спрямованої мотивації та прагнення до досягнення суспільної мети.

Формування соціально спрямованої мотивації передбачає з'ясування потреб дітей і визначення їх місця у соціальній структурі взаємин. В умовах

активного соціально-психологічного навчання генерують систему цінностей підлітків і визначають домінуючу мотивацію досягнень у цій системі. Соціальну мотивацію презентують як позицію, яка аргументує контроль над поведінкою шляхом взаємодії між внутрішніми та зовнішніми чинниками середовища, які можуть впливати на поведінку. Виховання соціально-спрямованої мотивації передбачає такі кроки: аналізування основних потреб дітей; підвищення прагнення до соціальних цінностей; розвиток потреби у значущості та самоцінності; оцінку наявного статусу та акцентування уваги на його соціальній значимості; навчання розпізнавати соціальну бажану і небажану поведінку; аналіз питань честі, достоїнства, пошани.

Підвищення прагнення до досягнення суспільної мети передбачає формування цілемотиваційного аспекту комунікативної поведінки. У роботі з дітьми створюють умови для їхнього соціального розвитку та всебічного розкриття комунікативного потенціалу. Звертають увагу на функціонування взаємин у групі та їх вплив на розвиток особистості підлітка. Формування прагнення до досягнення суспільної мети включає такі основні компетенції: забезпечення всебічного розкриття суспільного потенціалу дітей; підвищення рівня взаємин у групі; навчання ставити перед собою цілі і реалізовувати їх; аналіз суспільних обов'язків і громадських доручень. спонукання до активної співпраці під час виконання спільної взаємодії; забезпечення ситуації успіху у процесі виконання завдань; демонстрацію привабливих аспектів суспільної активності.

Різнобічні дослідження проблеми вольового регулювання комунікації свідчать про те, що важливою її характеристикою є організація комунікативної взаємодії, яка полягає у вмінні впорядковувати власні комунікативні ресурси. Здатність особистості до побудови комунікативних взаємин значною мірою реалізується через ефективно налагоджену і планомірно спрямовану комунікацію.

Забезпечення організованості комунікативної поведінки ґрунтується на злагодженості та впорядкованості спільних дій, прагненні бути пунктуальним

і зібраним у стосунках, дотримуватись суспільного порядку та правил комунікативної поведінки. Дітей навчають планувати свої комунікації у часі та місці, аналізуючи їх перспективи, визначають необхідність ставити для себе цілі, шляхи, способи їх досягнення, звертають увагу на питання самоконтролю у процесі реалізації комунікативної діяльності. Забезпечення організованості комунікативної поведінки зводиться до реалізації таких напрямів роботи: формування впорядкованості у спільних діях; підвищення пунктуальності у стосунках; виховання вміння дотримуватись правил комунікативної поведінки; навчання планувати свої комунікації; підвищення самоконтролю у процесі реалізації комунікативної мети; дотримання норм комунікативної поведінки.

Важливість практичного опрацювання описаної проблеми зумовлює здатність підлітків ціною вольових зусиль реагувати на ситуації, що виникають у спілкуванні. Це передбачає вміння приймати усвідомлені рішення, відстоювати їх засобами комунікативного впливу і втілювати у життя. Ці компетенції описуються у термінах самоконтролю та саморегуляції. Необхідність підвищення самоконтролю, вироблення вміння володіти своєю поведінкою у ситуаціях комунікативної взаємодії є запорукою ефективної комунікації. У межах цієї компетенції підлітків із порушеннями інтелектуального розвитку навчають усвідомлювати, де і як себе поводити, керувати вираженням своїх емоцій, гнучко реагувати на зміну ситуації, відпрацьовувати інтернальний локус контролю. У школярів формують вміння контролювати свої емоції, думки і поведінку, виявляти здатність приймати усвідомлені рішення і втілювати їх у життя, незважаючи на складність ситуації, поводити себе стримано, помірковано і раціонально.

У контексті вольового регулювання комунікації особливої ваги набуває формування соціальної відповідальності. Вона описує ставлення до норм суспільства, відображених у дотриманні суспільних правил, громадського обов'язку та шкільної дисципліни. Для формування цієї компетенції учнів виховують у традиціях активної соціальної позиції. Їх навчають соціальні

проекти ставити вище за особисті, орієнтуватися на важливі суспільні цілі, дотримуватись своїх суспільних обов'язків, проявляти толерантність до інших, враховувати інтереси свого колективу, виконувати взяті на себе обіцянки, нести відповідальність перед суспільством як за позитивні, так за негативні вчинки.

Висновки та перспективи подальших досліджень. З огляду на проведений аналіз, вважаємо за доцільне визначити такі психологічні засади вольового регулювання комунікації:

Базовими методологічними засадами стали концепції свідомого управління своєю комунікативною поведінкою, що зумовлює мобілізацію власних можливостей на досягнення комунікативних цілей. Їх розглянуто у контексті управлінсько-регулятивного підходу та описано у категоріях самоконтролю за комунікативною поведінкою, самоорганізації, соціальної відповідальності.

Завданнями виховання вольового регулювання комунікації стало психологічне забезпечення свідомого управління власною поведінкою, підвищення здатності справлятися із деструктивними поведінковими імпульсами під час міжособистісної взаємодії та оптимізування внутрішніх ресурсів у комунікативних ситуаціях підвищеної складності.

Це зумовлює виокремлення таких напрямів психологічної роботи:

- формування мотиваційної основи дій у ситуаціях комунікативної взаємодії на основі розвитку соціально спрямованої мотивації та прагнення до досягнення суспільної мети;
- забезпечення організованості комунікативної поведінки, спрямоване на посилення злагодженості та впорядкованості у спільних діях;
- необхідність підвищення самоконтролю, вироблення вміння володіти своєю поведінкою у ситуаціях комунікативної взаємодії;

- формування соціальної відповідальності, яка відображається у дотриманні суспільних норм та прагненні виконувати взяті на себе зобов'язання.

Ці напрями психологічної роботи є засадничими для формування вмінь та навиків вольового регулювання комунікації. Перспективи подальших досліджень полягають у розробленні методики формування вольового регулювання комунікативної поведінки на основі визначених напрямів психологічної роботи.

ЛІТЕРАТУРА

1. Березовська І.В. (2005) Основні тенденції дослідження проблеми волі. Наука і освіта, 3-4, 4-6.
2. Гнатюк О.М. (2013) Особливості емоційно-вольової регуляції психічних станів у життєдіяльності курсанта ДСНС України. Проблеми екстремальної та кризової психології, 14(2), 69–76.
3. Кирпенко Т.М. (2017) Функція волі в процесі саморозвитку особистості. Актуальні проблеми психології, 7 (43), 41–48.
4. Ойгензихт В.А. (1983) Воля и волеизъявление (очерки теории, философии и психологии права). Душанбе : Дониш, 256 с.
5. Полілуєва І.В. (2016) Основні підходи до аналізу закономірностей емоційно-вольової регуляції діяльності людини. Вісник Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди, 53, 186–194.
6. Теплюк А.А. (2013) Проблема розвитку довільної поведінки дитини дошкільного віку. Проблеми сучасної педагогічної освіти, 39, 265–271.
7. Шамлян К.М. (2015) Проблема волі як проблема самосуб'єктних відносин. Теоретичні і прикладні проблеми психології, 3, 431-439.
8. Швалб Ю.М., Вернік О.Л., Вовчик-Блакитна О.О. & Рудоміно-Дусятська О.В. (2018) Особистісні детермінанти еколого-орієнтованої життєдіяльності. Київ : Інститут психології імені Г. С. Костюка НАПН України, 330 с.
9. Юрков О.С., Фельцан М.І. (2015) Особливості вольової сфери підлітка. Науковий вісник Мукачівського державного університету, 18 (13), 171–178.

10. Ярич О.Я. (2017) Довільність як головна характеристика формування вольової поведінки дитини дошкільного віку. Молодий вчений, 3.2 (43.2), 84–88.
11. Karoly P. (1993) Mechanisms of self-regulation: a view systems. *Annual Review of Psychology*, 44, 23–51.
12. Kehr H.M. (2003) Implicit/Explicit Motive Discrepancies and Volitional Depletion Among Managers. *Motives and volition. Personality and social psychology bulletin*, 315–327.

REFERENCES

1. Berezovska I.V. (2005) Osnovni tendentsii doslidszhennia problemy voli [*The main trends in the study of the problem of freedom*]. *Nauka i osvita – Science and Education*, 3-4, 4-6. (in Ukrainian).
2. Hnatiuk O.M. (2013) Osoblyvosti emotsiino-volovoi rehuliatsii psykhhichnykh staniv u zhyttiediiialnosti kursanta DSNS Ukrainy [*Features of emotional and volitional regulation of mental states in the life of a cadet of the SES of Ukraine*]. *Problemy ekstremalnoi ta kryzovoi psykholohii – Problems of extreme and crisis psychology*, 14(2), 69–76. (in Ukrainian).
3. Kyrpenko T.M. (2017) Funktsiia voli v protsesi samorozvytku osobystosti [*The function of the will in the process of personal self-development*]. *Aktualni problemy psykholohii – Actual problems of psychology*, 7 (43), 41–48. (in Ukrainian).
4. Ojgenziht V.A. (1983) Volya i voleizyavlenie (ocherki teorii, filosofii i psihologii prava) [*Will and expression of will (essays on theory, philosophy and psychology of law)*]. Dushanbe : Donish, 256 c. (in Russian)
5. Poliluieva I.V. (2016) Osnovni pidkhody do analizu zakonodirnostei emotsiino-volovoi rehuliatsii diialnosti liudyny [*The main approaches to the analysis of patterns of emotional and volitional regulation of human activity*]. *Visnyk Kharkivskoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni H.S. Skovorody – Bulletin of Kharkiv National Pedagogical University named after GS Frying pans*, 53, 186–194. (in Ukrainian).
6. Tepliuk A.A. (2013) Problema rozvytku dovilnoi povedinky dytyny doshkilnoho viku [*The problem of developing arbitrary behavior of a preschool child*]. *Problemy suchasnoi pedahohichnoi osvity – Problems of modern pedagogical education*, 39, 265–271. (in Ukrainian).

7. Shamlian K.M. (2015) Problema voli yak problema samosubiektnykh vidnosyn [*The problem of will as a problem of self-subjective relations*]. Teoretychni i prykladni problemy psykholohii – *Theoretical and Applied Problems of Psychology*, 3, 431-439. (in Ukrainian).
8. Shvalb Yu.M., Vernik O.L., Vovchuk-Blakytina O.O. & Rudomino-Dusiatska O.V. (2018) Osobystisni determinanty ekoloho-orientovanoi zhyttiediiialnosti [*Personal determinants of ecologically-oriented life*]. Kyiv : Instytut psykholohii imeni H. S. Kostiuka NAPN Ukrainy, 330 s. (in Ukrainian).
9. Iurkov O.S., Feltsan M.I. (2015) Osoblyvosti volovoi sfery pidlitka [*Features of the volitional sphere of the adolescent*]. Naukovyi visnyk Mukachivskoho derzhavnoho universytetu – *Scientific Bulletin of Mukachevo State University*, 18 (13), 171–178. (in Ukrainian).
10. Iarych O.Ia (2017) Dovilnist yak holovna kharakterystyka formuvannia volovoi povedinky dytyny doskilnoho viku [*Arbitrariness as the main characteristic of the formation of volitional behavior of a preschool child*]. Molodyi vchenyi – *A young scientist*, 3.2 (43.2), 84–88. (in Ukrainian).
11. Karoly R. (1993) Mechanisms of self-regulation: a view systems. *Annual Review of Psychology*, 44, 23–51. (in English).
12. Kehr H.M. (2003) Implicit/Explicit Motive Discrepancies and Volitional Depletion Among Managers. *Motives and volition. Personality and social psychology bulletin*, 315–327. (in English).